

УДК 811.161.2

О.М. ТУРЧАК,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри політології, соціології та гуманітарних наук
Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля

ОКАЗІОНАЛЬНІ СПОЛУЧЕННЯ СЛІВ ЯК ПРОЯВ ЕКСПРЕСИВНОСТІ В МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ КІНЦЯ ХХ ст.

Подано аналіз okazіональних сполучень слів у мові українських періодичних видань кінця ХХ ст. Зокрема зосереджено увагу на їхній експресивності як засобі оптимальної комунікації в межах газетного простору. Акцент робиться на okazіональних сполученнях, у яких відбувається переосмислення одного або кількох компонентів у загальновідомих прислів'ях, приказках, рядках із пісень чи висловах відомих письменників, філософів, акторів, а також у назвах кінофільмів, художніх творів тощо. Констатується факт, що заміна окремого слова або розширення його значення сприяє появі нових семантичних відтінків унаслідок індивідуально-авторського вживання.

Ключові слова: okazіональне сполучення, okazіональний вираз, експресивність, комунікативне завдання, індивідуально-авторське значення.

Експресивність – одна з найбільш складних категорій у сучасній мовознавчій науці, яка до цього часу не має остаточного визначення. Це пов'язано з великою кількістю поглядів на природу та сутність цього поняття, а також із різними підходами до його вивчення. До розгляду цього питання зверталися І. Арнольд [1], О. Ахманова [2], В. Виноградова [3], Є. Галкіна-Федорук [4], М. Кожина [5], Г. Колесник [6], О. Потєбня [7], В. Чабаненко [9] та інші.

У мовознавчій літературі категорія експресивності розглядається з двох точок зору. Суть першого погляду полягає в тому, що експресивність визначається як категорія комунікативного плану, в основі якої лежить поняття посиленого впливу, тобто використання мовних засобів, розраховане на цей вплив. В основі другого погляду лежить вибір відповідних мовних засобів і моделювання експресивного змісту на їхній основі, підпорядковане комунікативному завданню. Обидва аспекти категорії експресивності взаємопов'язані й знаходять свою мовну реалізацію в періодичних виданнях.

Вивчення комунікативного прояву експресивності, особливо її функціонування, належить до дискусійних питань, оскільки останнім часом ця категорія набула якісно нового звучання завдяки вивченню мови як складної та непослідовної системи, яка існує в умовах суспільної взаємодії. В.М. Телія звертає увагу на те, що «в поняття експресивності з'явилося... конкуруюче поняття прагматичної функції мови», яка «охоплює більший обсяг властивостей... і включає у свою сферу не тільки способи впливу, що викликають емоційні реакції й тому впливають саме на емоційну сферу реципієнта тексту (що характерно для експресивної функції), але й усі засоби впливу, пов'язані з цілеспрямованою мовною діяльністю...» [8, с. 28]. Експресивність як засіб оптимальної комунікації є однією з істотних ознак газети, бо під час передачі інформації перед журналістом постає завдання не тільки повідомити інформацію, а й привернути увагу читачів, переконати їх у чомусь. На думку В.А. Чабаненка, «експресивність – це вже сама інтенсифікована (збільшена, підсилена) виразність, така психологічно й соціально мотивована властивість мовного знака, що деавтоматизує його сприйняття, підтримує загострену увагу, активізує мислення людини, викликає напружену почуттів у слухача (читача)» [9, с. 7].

Експресивність у мові періодичних видань слід розглядати як поняття, яке свідомо створюється журналістом відповідно до його комунікативного задуму. Вона сприяє виділенню змістовно значущих елементів висловлювання. На сьогодні експресивність є найбільш доцільним засобом реалізації таких рис преси, як переконливість, вплив на адресата, оцінність тощо.

У мові періодики кінця ХХ ст. привертають увагу оказіональні вирази, що виникли на базі крилатих висловів, прислів'їв, приказок, відомих слів із пісень або висловів відомих письменників, філософів, акторів, назв кінофільмів, художніх творів тощо. Вивчення оказіональних сполучень становить для лінгвістів великий інтерес, оскільки вони створюються для вирішення певних ідейно-естетичних завдань і розкривають особливості світосприйняття та світобачення журналістів, своєрідність їхнього стилю. Оказіональні сполучення покликані виконувати різноманітні номінативно-художні функції. Їхня формальна ненормативність виправдовується функціональною доцільністю їхніх виражальних якостей.

У таких оказіональних сполученнях слів відбувається переосмислення одного або кількох компонентів, що сприяє появі в них нових семантичних значень унаслідок індивідуально-авторського вживання. Наприклад, крилатий вислів Григорія Сковороди **«Світ ловив мене, та не спіймав»**, перефразований у **«Химери ловили його, та не ввіймали...»** (УМ. 11.07.00), використаний як заголовок до статті про художника Олександра Комісаренка, на картинах якого зображені різні химери. Як бачимо, нові смислові відтінки, що виникли в перефразованому вислові, дозволяють авторові передати власне сприйняття дійсності, висловити своє ставлення до описуваного, дати йому оцінку й тим самим розширити та ускладнити його смисловий обсяг. У таких виразах завжди виникає додаткова семантика, яка має суб'єктивний характер.

Подібні вирази збільшують питому вагу індивідуального мовомислення журналіста, надаючи певній ситуації образності висловлювання. Наприклад, стильова вага вислову Сократа **«Я знаю, що я нічого не знаю»**, трансформованого у вислів **«Я знаю, що я все знаю»**, зростає, супроводжуючись оцінними відтінками певної іронії в такому контексті: **Я знаю, що я все знаю. Саме тому наївне сократівське «Я знаю, що я нічого не знаю» для сучасних абітурієнтів – цілковите безглуздя** (УМ. 10.08.00). Особливість таких оказіональних сполучень полягає в тому, що автор, створюючи їх, не ставить за мету запровадити ці вислови в загальний вжиток. Журналіст подібні оказіональні сполучення використовує у відповідному контексті з метою посилення його експресивності та створення образності. Шляхом оказіонального сполучення слів відбувається створення нових семантичних відтінків у контексті, актуалізація внутрішньої форми компонентів.

Перефразовуються не тільки крилаті вислови видатних людей, а й слова з відомих пісень. Наприклад: **Гвоздики й граната – вони, якщо чесно, не пара** (УМ. 13.07.00); **Ех, дороги, пил та ДАІ...** (УМ. 01.07.00); **Я вам не скажу за всю палітру...** (УМ. 03.02.95). Такі словосполучення створюють живі асоціації, які були відсутні у свідомості людини до певного часу. Завдяки цим асоціаціям виникають значення, не властиві для системи мови, тому що пам'ять людини зберігає загальновідомі фрази, які не актуалізуються без потреби. Оказіональність значення в таких виразах виникає внаслідок накладання на стандартні вислови нових трансформованих сполучень слів. Отже, виникнення зазначених оказіональних словосполучень пояснюється комунікативною потребою мовців. Таким чином розширюється набір мовних засобів, який дозволяє більше впливати на свідомість людей у процесі комунікації. Подібні вирази можуть вживатися й без широкого контексту, оскільки вони самостійно формують мікроконтекст і створюють додаткове прирощення змісту. Такі вирази є виявом неочікуваних асоціативних зв'язків, вони передають нові семантичні відтінки завдяки незвичайному синтаксичному поєднанню слів.

Особливою експресивністю марковані перефразовані вислови з художніх творів або їхні видозмінені назви. Наприклад, вислів **«Хіба ревуть гудки, як крісла переповнені?»** (УМ. 21.03.95), утворений на основі назви соціально-психологічного роману відомого українського письменника Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Назва гостросюжетного пригодницького роману Ю. Дольд-Михайлика «І один у полі воїн» стала підґрунтям оказіонального сполучення **«І один у казармі воїн»**, ужитого в такому контексті: **І один у казармі воїн, якщо йому вдасться довести, що він не дезертир** (УМ. 10.02.95). Зазначе-

ні оказіональні сполучення слів посідають важливе місце у творчості журналістів, оскільки вони збагачують стилістичні можливості тексту, посилюють його експресію завдяки незвичайним семантичним умовам, у які потрапляють складові компоненти оказіональних виразів.

Майже всі оказіональні сполучення слів створюються з естетичною метою. Журналістові вдається створити естетичний ефект завдяки прирощенню смислу та нашаруванню нових значень. Показовим у цьому плані є вислів **«А судді в інформаційних суперечках хто?»** (УМ. 31.08.00), який виник завдяки розширенню крилатого виразу героя п'єси «Горе от ума» О. Грибоєдова **«А судді хто?»**. Оказіональність таких висловів визначається рівнем відповідності нормативним загальновідомим висловам, тобто на їхню оказіональність впливає відмінність загальноприйнятого значення та контекстуального.

Заміна слів у крилатих виразах, прислів'ях та приказках і у зв'язку з цим порушення їхнього нормативного сприйняття, за рахунок чого створюється оказіональне значення, – це реакція журналістів на засилля мовних стереотипів та штамів, це намагання висловлюватися влучно й неординарно. Наприклад: **Бори не вовки, в ліс не втечуть** (УМ. 10.02.95); **Вода зла, скупає й козла** (УМ. 01.07.00); **До мене передом – до експорту боком** (УМ. 12.07.00); **Є ще газ у порохівницях, або Тероризм у коротких штанцях** (УМ. 31.03.95); **Не всі дороги ведуть у Крим** (УМ. 02.08.00). Зазначені оказіональні сполучення завжди доцільні, характеризуються експресивністю й мають чіткі стилістичні настанови – вони переважно є заголовками статей, які навіть під час поверхового перегляду газети привертають увагу. Заміна лише одного з компонентів у подібних виразах сприяє появі в них емоційності, образності та додаткових конотацій.

Помітно активізуються трансформовані назви відомих художніх фільмів, мультфільмів, висловів акторів та героїв кінокартин. Журналісти модифікують відомі слова й вирази, створюючи таким чином вдалий вияв експресивності у відповідному контекстному оточенні. Наприклад: **Повернення блудного Криму. Цековці й мешковці вважають, що повертатися – погана прикмета, проте оркестр України вже готовий грати переможний туш** (УМ. 24.03.95). **Польоти Олени Жупіної навпомацки й наяву** (УМ. 19.08.00). Вони руйнують мовну семантику загальновідомих висловів і створюють відповідні асоціації та образи, які оновлюють загальноприйняті засоби літературної мови. Наприклад: **Королів бензоколонок душати, а вони міцніють** (УМ. 17.02.95). **Як палату ви назвете, так вона й попливе?** (про вибори до двох палат парламенту за мажоритарною системою) (УМ. 11.07.00). У таких оказіональних словосполученнях мовленнєва експресія є результатом неочікуваного сполучення слів у межах окремого речення. При цьому обов'язковими елементами семантичної структури складових компонентів оказіонального виразу є емоційно-оцінні та емоційно-експресивні відтінки.

Отже, оказіональні сполучення є зображально-виражальними засобами мовлення, експресія яких проявляється завдяки різноманітним контекстуальним перетворенням.

У деяких випадках оказіональні сполучення слів виконують номінативну функцію, напр.: **Дніпропетровська нарядна загадка: «Клас, що тіло рве до бою...» (відгадка: робітничий)** (УМ. 10.02.95). Номінативний характер із певним емоційним забарвленням має вислів **«Юрасік парк»**, що асоціюється з назвою фільму «Парк юрського періоду». Ступінь оказіональності й експресивності такої назви реалізується в контексті, бо саме в контексті співвідноситься оказіональний вислів і його семантичний літературний відповідник, напр.: **А серед звірів більше всього йому подобаються динозаври. Він уже створив цілий «Юрасік парк», якому б міг позаздрити знаменитий Стівен Спілберг – творець відомої картини про пригоди в парку штучно створених динозаврів** (УМ. 17.02.95).

У мові українських періодичних видань кінця ХХ ст. використовуються оказіональні сполучення слів, що виникли у свідомості журналістів як протиріччя між нормою та потребою передати щось неординарно й нетрадиційно. Цікавими є перефразовані або трансформовані вирази відомих мовних кліше. Наприклад: **валютна погода** замість **прогноз погоди**, **партія в законі** замість **вори в законі**. Експресивність таких виразів створюється переважно в контексті, де вони набувають додаткових відтінків, що виникають на основі глибокого та складного образного поєднання слів. Наприклад: **Чим викликані ці зміни «валютної погоди»?** (УК. 30.03.95).

Експресивність оказіональних сполучень слів створюється й за рахунок великої кількості оцінно-характеристичних відтінків, що містяться в них і супроводжують мовлення. Наприклад: *Але до останнього, тобто XXVIII з'їзду КПРС, ще сподівався на якісь прогресивні зміни в середовищі «партії в законі»* (ВзУ. 1993. № 12). Слід зауважити, що наведені оказіональні сполучення характеризуються контекстуальною залежністю – функціонування подібних виразів завжди обмежується контекстом, тому що вони створюються журналістом для розв'язання певного комунікативного завдання. Завдяки новим моделям відомих висловів проявляється самобутність і нестандартність авторського мислення.

Отже, можна дійти висновку, що оказіональні сполучення слів є однією з форм реалізації категорії оказіональності, які розширюють лексико-семантичну сполучуваність відомих висловів. Як бачимо, пошук нових граней слова відбувається в різних планах і напрямках, але завжди він конкретний, раціональний та естетично мотивований. На основі оказіональних сполучень ми можемо простежити, як реалізується нове значення слів унаслідок порушення предметно-логічної співвіднесеності. Кожна лексема, що входить до складу оказіональних виразів, є в системі мови, має відповідне лексичне значення й характеризується відповідною сполучуваністю з іншими словами. Але в разі зміни умов сполучуваності змінюється й роль цих одиниць у мовленні.

Вивчення особливостей оказіональних сполучень слів дозволяє стверджувати, що ці утворення виконують найрізноманітніші функції. Щоб оцінити, наскільки вони вдалі, треба насамперед правильно усвідомити мету їхнього створення та значення. А це, у свою чергу, залежить від вміння автора пояснити ключову роль оказіонального вислову.

Список використаних джерел

1. Арнольд И.В. О стилистической функции / И.В. Арнольд // Вопросы теории английского и русского языков: Ученые записки / Ленинградский государственный педагогический институт им. А.И. Герцена. – Л.: Изд-во ЛГПИ, 1970. – Т. 471. – С. 3–12.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.
3. Виноградова В.Н. Стилистические функции словообразовательно мотивированных слов в художественной прозе / В.Н. Виноградова // Языковые процессы современной русской художественной литературы: Проза. – М.: Наука, 1977. – С. 289–335.
4. Галкина-Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке / Е.М. Галкина-Федорук // Сборник статей по языкознанию. – М.: Изд-во МГУ, 1958. – С. 103–124.
5. Кожина М.Н. Стилистика русского языка / М.Н. Кожина. – М.: Просвещение, 1983. – 223 с.
6. Колесник Г.М. Мова газети в епоху НТР / Г.М. Колесник // Науково-технічний прогрес і мова. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 91–109.
7. Потебня А.А. Из записок по теории словесности / А.А. Потебня // Теоретическая поэтика. – М.: Высшая школа, 1990. – С. 132–313.
8. Телия В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция / В.Н. Телия // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 26–42.
9. Чабаненко В.А. Стилистика экспресивних засобів української мови / В.А. Чабаненко. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. – 351 с.

Умовні скорочення

ВзУ – Вісті з України
УК – Урядовий кур'єр
УМ – Україна молода

Дан анализ окказиональных сочетаний слов в языке украинских периодических изданий конца XX в. В частности сосредоточено внимание на их экспрессивности как средстве оптимальной коммуникации в пределах газетного пространства. Акцент делается на окказиональных сочетаниях, в ко-

торых происходит переосмысление одного или нескольких компонентов в общеизвестных пословицах, поговорках, строчках из песен либо выражениях известных писателей, философов, актеров, а также в названиях кинофильмов, художественных произведений и т. д. Констатируется факт, что замена отдельного слова или расширение его значения способствует появлению новых семантических оттенков как результат индивидуально-авторского употребления.

Ключевые слова: окказиональное сочетание, окказиональное выражение, экспрессивность, коммуникативная задача, индивидуально-авторское значение.

The article is devoted to the analysis of occasional combinations words in Ukrainian language periodicals in the late 20-th century. In particular, focus on their expressiveness as a means of optimal communication within the newspaper space. The emphasis is on occasional combinations, which is redefining one or more components in the well-known proverbs, sayings, lines from songs or sayings of famous writers, philosophers, actors, and in the names of movies, fiction and more. Is noted fact that the replacement of a single word or expand its meaning the formation of new semantic shades due to individual author use.

Key words: occasional combination, occasional expression, expressive, communicative tasks, individual author's meaning.

Одержано 21.10.2014.